

КАМ'ЯНІ ХРЕСТИ З ВІЗАНТІЙСЬКИМ ОРЛОМ В УКРАЇНІ

Малина Валерій, кандидат мистецтвознавства,
член Національної спілки художників України

Анотація. Камінь, як один з формотворчих елементів української комеморативістики XVIII-XX ст., при переведенні зображень хреста з графіки, дерева, металу зумовлює суттєві зміни його форм. Досвічений каменяр, творчо адаптуючи відомі йому зразки хрестографіки, метало пластики, нерідко додає запозичене з інших епох, чужих земель, від сусідів. У різних комбінаціях такого поєднання народжується нова стилістика кам'яного хресторобства, формуються місцеві школи народного каменярства. З-поміж таких лапідаріїв в Україні виділяється хрест з візантійським орлом.

Ключові слова: кам'яний хрест, *stavros*, тип, візантійський орел, конструкція, архітектоніка, еволюція, стилістика, символіка.

Анотація. Валерій Малина. Каменные кресты с византийским орлом в Украине. Камень, как один из формообразующих элементов украинской комеморативістики XVIII-XX ст., при переведении изображений креста из графики, дерева, металла, предопределяет существенные изменения его форм. Опытный каменерез, творчески адаптируя известные ему образцы крестографики, металлопластики, нередко добавляет заимствованные из других эпох, чужих земель, от соседей. В разных комбинациях такого сочетания рождается новая стилистика христианского памятника, формируются местные школы народного каменярства. Среди таких лапидариев в Украине выделяется крест с византийским орлом.

Ключевые слова: каменный крест, *stavros*, тип, византийский орел, конструкция, архитектоника, эволюция, стилистика, символика.

Summary. V. Malina. Stone crosses with Byzantine eagle in Ukraine. Stone as one of shape-generating elements of the Ukrainian commemorative monuments of XVIII-XX, transferring cross images from graphics, wood and metal predetermines essential shape changing. Experienced stone dresser inventively customizes to him known patterns of cross graphics, repoussage, frequently adds patterns adopted from another epochs, outlands and his neighbours. In various combinations of such composition new styles of Christian memorial crafting is formed, local schools of folk stone crafting arises. Stone cross with Byzantine eagle can be distinguished among such lapidaries in Ukraine.

Key words: stone cross, *stavros*, type, Byzantine eagle, construction design, architectonics, evolution, stylistics, symbolics.

Постановка проблеми, аналіз останніх досліджень. Перші хрести з візантійським орлом з'являються в Україні на початку XIX ст. на похованнях “служащих государю”. Образ двоголового хижого птаха на пам'ятнику свідчив про чин упокоєного та його причетність до влади. Виготовлялись і встановлювались аж до початку XX ст. на Півдні України. Збереглися на лівобережжі Південного Буга, на теренах нинішньої Миколаївської області. Значного поширення вони набувають наприкінці XIX ст. – часу завершення процесу формування хресторобських традицій та затвердження 1882 року Великого Герба Російської імперії. І хоча за чотириста років перебування негеральдичної фігури на знаках Російської імперії орлу чіпляли на голову, груди, крила, кігті різні корони, герби, християнські знаки, мечі, громові стріли, лаврові вінці, скіпетри, держави, рельєфне й графічне зображення самого птаха по суті не змінюється. Тому, визначаючи цей тип кам'яного надгробка у християнському пам'ятникарстві, ми дали йому назву “хрест з візантійським орлом”.

Східно-Римська імперія до свого падіння мала в гербі зображення двоголового орла з розпростертими крилами. З часом такий образ переноситься до гербів держав, що відносили себе до правонаступників Риму. З'являється цей символ володарювання і в гербах династій, що походили від візантійських імператорів. Після шлюбу 1472 року Івана III із Софією Палеолог, племінницею Костянтина XI та проголошення великоруського князівства правонаступницею Візантійської Імперії, зображення двоголового “розіп'ятого” орла стає малим гербом Росії, розпізнавчим знаком безмежної у просторі й часі державної влади. На початку XVII ст. за повелінням царя Олексія Михайловича орел з'являється на печатках, гербі не з опущеними, як було до того, а з піднятими крилами. До двох малих корон над головами птаха додається третя – велика. В лапи орла вкладаються: скіпетр, держава, інші атрибути влади.

В попередніх своїх публікаціях ми зазначали, що будь-яка форма кам'яного хреста передбачає деякий протопласт, що служить для нього первообразом. З іншого боку, хрестокамінь не передбачає власного первозразка, бо сам є архетипом. Якщо говорити про кам'яні хрести з візантійським орлом, то вони, дивним чином, випали з поля зору дослідників. Ось чому ми не знаходимо жодних натяків на хрести з “гербовим орлом” у наукових розвідках І. Малишевського, О. Жизневського, М. Сперанського, О. Уварова, О. Спіцина, К. Хцрмана, І. Шляпкіна, К. Широцького, Г. Колцуняка, В. Свенціцької, М. Станкевича, М. Моздира, С. Боньковської.

Головна мета статті – визначити й описати, як морфологічний тип, кам'яний хрест з візантійським орлом. Окреслити відношення когеренції між кам'яним хрестом і геральдичним орлом. Встановити етапи еволюції форм цього різновиду хреста.

Виклад основного матеріалу. Своім виглядом такий хрестокамінь ніби віддзеркалює релігійну і військово-політичну ситуацію кінця XVIII ст., спричинену діями Росії по поверненню колись втрачених та приєднанню до

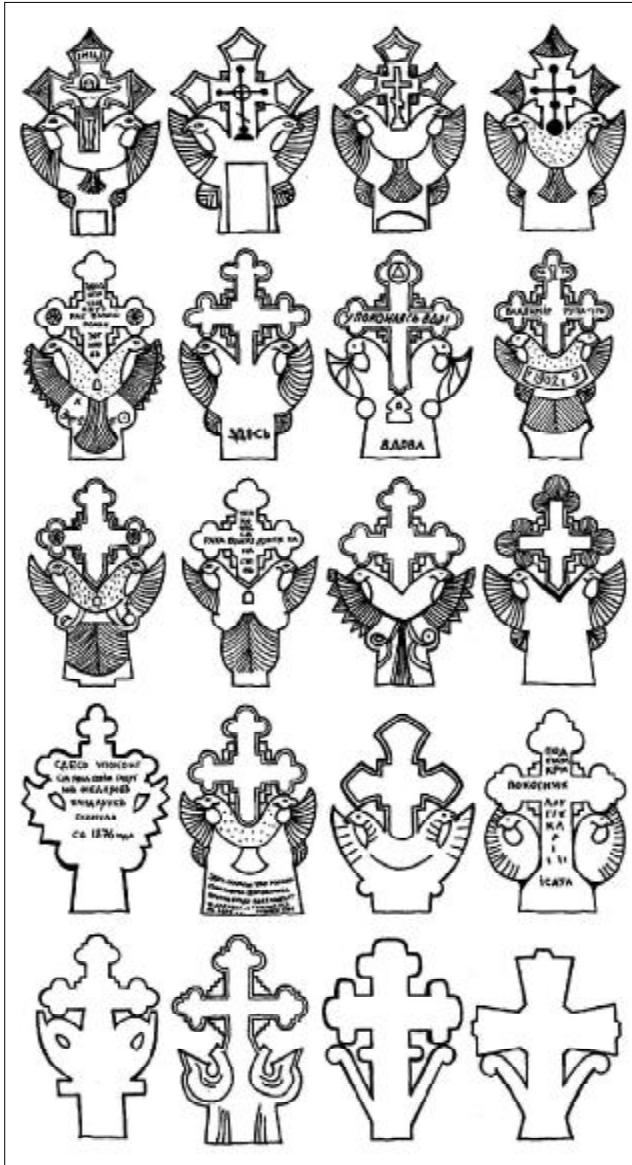
себе, як “правонаступниці” Священної Римської імперії, нових територій, їх християнізації. Немає сумніву, що перші хрести з двоголовим орлом були зведені на могилах державних чи то армійських мужів. Про це свідчать і місця поховання – колишні військові та адміралтейські поселення на землях Херсонської губернії. З іншого боку, не викликає подиву, що така традиція поєднання намогильного хреста з образом “державного” орла не поширюється в інших регіонах України. Пов’язано це, на наш погляд, з неприйняттям українцями сполучених між собою просторово і за змістом зо-бразень хижого птаха і символу християнської любови у формах народних надгробків. Крім того хрести з візантійським орлом зводяться спочатку ви-ключно на могилах вихідців з Росії і нерідко виглядають як чужорідні. Сьогодні такі пам’ятники сприймаються на кшталт прикордонних стовпів, як ме-жові знаки колишньої імперії. І все-таки ці хрести з багатьох причин цікаві для дослідження. Порівнюючи їх між собою, доходиш висновку, що в народному хресторобстві не буває досконалих і безпорадних форм. Справді, чи можна вважати спрощене, спрямлене, майже схематизоване рельєфне зображення двоголового орла в надгробку, що витесав каменяря на початку ХХ ст., менш вдалим, ніж той, що є на великому гербі Російської імперії і який вважається канонічним образом? Звісно, ні. В оперативній пам’яті людини фіксуються не конкретні природні форми, натуральні образи, а їх архетипи. Запам’ятовуються орнаментально-пластичні, фактурні, кольорові мотиви та інтонації. Вони передаються наступним поколінням у вигляді виражального коду.

У корпусі християнської символіки зображення орла означає Боже натхнення. У “Пісні пророка” говориться: *“Як орел манить (до злету) своїх малят і над орлятами ширяє, так простер Він (Господь) крила, підхопив його та й поніс на своїх перах”* [5М.: XXXII.11]. Рівночасно ця хребетна тварина з пір’ям, крилами і дзьобом вказує у Біблії на погорду, пихатість, самовпевненість, а також на швидкість падіння, шезання, нікчемство. Зображається поряд з Євангелістом Іваном. Разом з іншими прудкокрилими птахами символізує скороминущість щастя земного буття: *“... слава відлетить його, як птиця ...”* [Ос.: IX.11]; У Божому Наказі про орла читаємо: *“Всяку чисту птицю можна вам їсти. Та ось з-поміж них не будете їсти: орла, перебийнога, шуліку”* [5М.: XIV.11, 12].

Опорними пластичними сигналами розпі’ятої фігури орла є простір, в який уміщене зображення птаха під хрестом (на хресті), а також кам’яні силуети голів орла та його прикутих крил до невидимої поперечки хреста. І навіть тоді, коли голова і крила символу винозорости не розпізнаються зблизька, бо не пророблені пластично, ми, відходячи подумки від надгробка, віримо, що перед нами хрест з “державним орлом”. Там, де роздвоюється тулуб птаха на дві голови, починається, в одному випадку, рівноконечний трилисник, в іншому – триконечний ромбічний хрест. Між хрестами-якорями і хрестами з візантійським орлом окремою групою стоять перехрещені хрести з виллоподібним підніжжям.

Таблиця

**НАМОГИЛЬНІ КАМ'ЯНІ ХРЕСТИ З ВІЗАНТІЙСЬКИМ ОРЛОМ.
ЕВОЛЮЦІЯ ФОРМ**

Миколаївська обл.:

1. с. Михайлівка.
2. с. Михайлівка.
3. с. Михайлівка.
4. с. Михайлівка.
5. с. Михайлівка.
6. с. Бормашове.
7. смт. Матвіївка.
8. м. Нова Одеса.
9. с. Михайлівка.
10. с. Михайлівка.
11. м. Нова Одеса.
12. с. Михайлівка.
13. с. Михайлівка.
14. смт. Жовтневе.
15. с. Михайлівка.
16. с. Пересадівка.
17. с. Пересадівка.
18. м. Нова Одеса.
19. Посад Покровське.

Херсонська обл.:

20. с. Чернобаївка.

1	2	3	4
5	6	7	8
9	10	11	12
13	14	15	16
17	18	19	20

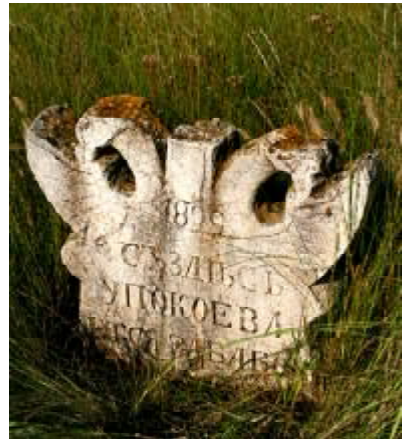
*Рис. 1 Кам'яний трилистий хрест з візантійським орлом.
с. Михайлівка. Миколаївська обл.
Кінець XIX ст.*

*Рис. 2 Кам'яний ромбічний хрест з розп'яттям і візантійським орлом.
с. Михайлівка. Миколаївська обл.
Кінець XIX ст.*

*Рис. 3 Кам'яний хрест з візантійським орлом.
с. Ракове. Миколаївська обл. Початок XIX ст.*

*Рис. 4 Кам'яний хрест з візантійським орлом.
с. Себіно. Миколаївська обл.
Кінець XIX ст.*

Рис. 5 Кам'яний хрест з візантійським орлом. с. Себіно. Миколаївська обл. Початок XIX ст.

Рис. 6 Кам'яний хрест з візантійським орлом.с. Себіно. Миколаївська обл. Середина XIX ст.

Рис. 7 Кам'яний хрест з візантійським орлом.с. Балацьке. Миколаївська обл. Початок XIX ст.

Рис. 8 Кам'яний хрест з візантійським орлом. м. Вознесенськ. Миколаївська обл. Початок XIX ст.

Рис. 9 Схематизовані зображення генези та еволюції форм кам'яного хреста з візантійським орлом. ХІХ-ХХ ст.

Найдавнішим трилистим хрестом з візантійським орлом, що зберігся в Україні, є кам'яний надгробок поч. ХІХ ст. з Михайлівки (Миколаївська обл.); це трираменний, витесаний з місцевого жовтого вапняку, хрест, бокові роги якого підпирають голови рельєфного орла. Зубцюваті крила розкинуті таким чином, що торкаються дзьобів птаха. Офактурені прямими лініями пухирці мають означати лапи хижака, бо знаходяться там, де починаються його крила. Як віяло сприймається довгий хвіст. Середохрестя виділено пластично, а також відповідним словосіченням. Інший надгробок з Михайлівки такого самого типу (1876 рік) зроблений за іншою мірою; порушені пропорції хреста, спрямлені форми птаха, стерті рельєфи та контурні лінії його проробки. Зате силуетно не програв самий надгробок. Потужної сили мистецька енергія, магічна таїна внутрішньої форми, зокрема у прорізах кам'яної брили, сформованих рухами голів, ший та крил орла. Не менш виразними є зазубні на крилах, бокові підпухлості – лапи. Остаточо сакралізує надгробок різьблений текст-епітафія; висота пам'ятника – 1,4 метра.

Трилистий з візантійським орлом хрест з Нової Одеси (Миколаївська обл.), створений перед 1850 роком, є останнім з тих, що мають на крилах птаха зубці (краї пір'їн), відповідний лінійний декор. Виготовлені на початку ХХ ст. за старими зразками інші лапідарії цього різновиду прикрашаються лише на дві грані орнаментом, в залежності від можливого руху органічних форм. Поступово розмах крил зменшується, краї органів літання, об'єднавшись, спадають, хвіст зникає. Повздовжній брус хреста все більше розділяє птаха на дві половини. Зникають прорізи, хрест стає глухим і, врешті решт, замість образу візантійського орла на хрестах цього типу під головною поперечкою з'являються два фантастичних птаха з повернутими догори хвостами (с. Пересадівка. Миколаївська обл.). У деяких випадках рясне словосічення з'являється нижче зображення орлового хвоста (сmt. Жовтневе. Миколаївська обл.).

Ромбічні хрести з двоголовим орлом мало чим відрізняються за будовою від трилистиків; поширені у Снігурівському, Баштанському, Братському районах Миколаївської області. Як і трилисті, поділяються на прорізні і глухі з пласкорельєфними зображеннями птаха. Сердохрестя завжди декорується зображенням шестиконечного хрестика. Інколи, як на хресті із Снігурівського району, ромбічні завершення горішнього й бокових ramen

декоруються пучками променів. У такий самий спосіб натуралізується зображення орла; ускладнюється, у зв'язку з цим, візуальне сприйняття символу віри і символу влади.

Кругле з променями середохрестя трилистого “візантія” кінця XVIII ст. з Вознесенська (Миколаївська обл.) та квадратні площини, утворені розгіллям повздовжнього й поперечного брусів вирізних хрестів XIX – початку XX ст. з Михайлівки, Себіно, Балацького (Миколаївська обл.), різні фактури кам'яного птаха, пропорції хреста, двоголов'я з крильми, свідчать, з одного боку, про різний рівень виконавської майстерности; з іншого – про взаємодію канонічного пам'ятництва з його фольклорно-апокрифічними вкрапленнями. Тут, скоріше, геральдичність типу хреста визначає стилістику зображення “геральдичної фігури” орла.

Округлі форми трилисника, округлий перетин рогів хреста завбачають округлі форми прудокрилого птаха; вертикаль і горизонталь, властиві *stavros*'у, немовби губляться в циклоїдах. Гостроконечні вирізні хрести з орлиним двоголов'ям викликають до життя інші структурні елементи. Органічно тут сприймається оздоблений різьбленим хрестиком квадрат на розтоці матеріального й духовного. Дрібна пластична “пір'ястість” біблійного птаха, витягнуті догори пропорції хреста, сама особистість, біля ніг якої останній встановлюється, завбачає і надгробок відповідної конструкції.

Таким є меморій початку XIX ст. із села Себіно (Миколаївська обл.). Являє собою чотириметровий кам'яний моноліт з двоголовим орлом, встановлений у роз'ємний спосіб на кам'яному ж постаменті. Тут бажання звести величний, такий що дуже вже вивищується над іншими надгробками, монумент, наперед визначає його архітектоніку. Пам'ятник проектувався, з усього видно, професійним архітектором, але з урахуванням місцевих хресторобських традицій. Цей “візантій” схожий за будовою на своїх “братів”, однак він розбігається з ними за розмірами, пропорціями, символічними оздобами, епітафією. Сприймається як народний християнський пам'ятник жінці, що знайшла прихисток під ним, а точніше розчинилась у ньому. Ось уже два століття він залишається єдиним правдивим свідченням про кам'яну культуру села, про містичні взаємини людей з Богом, про образ розп'ятого на хресті фантазійного птаха з двома головами.

Перехідним різновидом – від орлиного двоголов'я до хреста-якоря, а від нього – до кам'яної хрестоподібної архітектонічної споруди – є надгробок із Пересадівки (Миколаївська обл.), виготовлений наприкінці минулого століття із степового плитняка. Зображення орла майже стирається. Замість крил бачимо пластичні дуги, замість голів – кам'яні кульки, замість пазурів – шипи. Як орлове двоголов'я, сприймаються кам'яні паростки із закрутками на кінцях з хреста, що в Посаду-Покровському (Миколаївська обл.). Вони ніби повторюють перший рух потужнокрилого хижака; тому впізнаються і приймаються нами, асоціюючись з реально баченими планами, навіть через відсутність інших елементів його фігури.

Невелике зібрання (на 1980 рік) вапнякових хрещатих хрестів кінця XIX – початку XX ст. з Нової Одеси є своєрідною ілюстрацією взаємодії одних форм надгробків з іншими, особливо в межах одного поселення, регіону. Названі хрести мають споріднену конструкцію, що базується на вилоподібному підніжжі пам’ятника. Незавжо помітити схожість форм рамен, що виходять вбоки-догори від долішньої частини стовбура “дерева смерти” з рухом кам’яних мас, втілених у крилах орла. На перетині брусів більшості хрестів з візантійським орлом каменярі залишають прямокутні виступи, так що середохрестя стає прямокутним. Нерідко, як на хрестах з Михайлівки, Матвіївки, Нової Одеси, Жовтневого, Пересадівки (Миколаївська обл.), з верхнього на бокові рамена хрестороби влаштовують сходинки і тоді центр набуває вигляду і значення лобного місця. І лиш один з хрестів цього типу (с. Михайлівка) має на середохресті пластичне зображення розіп’ятого Спасителя, котрий ніби розтинає ногами орлове тіло навпіл. На горішньому рамені вміщена хризма “ІНЦІ”.

На сільському цвинтарі Чернобаївки (Херсонська обл.) зберігся єдиний, бачений нами, чотириконечний хрест із прямокутними завершеннями кінців та кам’яними шипами, бокові рамена якого підпирає консольна конструкція у подоби орлового двоголов’я. Інших подробиць зображення птаха каменяр не залишив. Такі рудименти візантійського орла на пам’ятнику віддзеркалюють шлях перемін в українському кам’яному пам’ятникарстві, а самий лапідарій є зразком еволюції цього різновиду хреста.

Висновки. Камінь, як один з формотворчих еталонів українського пам’ятникарства XVIII-XIX ст., при переведенні зображень хреста з графіки, дерева, металу зумовлює суттєві зміни форм лапідаріїв. Досвідчений каменяр, творчо адаптуючи форми відомих йому зразків хрестографіки, металопластики, додає нерідко запозичене з інших епох, чужих земель, від сусідів. У різних комбінаціях такого поєднання народжується нова стилістика кам’яного хресторобства, формуються місцеві школи народного каменярства.

Література:

1. Агудов В. Н. *Соотношение категорий “форма” и “структура”* // *Философские науки*. – 1970. – № 1. – С. 62-71.
2. Барсов Н. *Крест Иисуса Христа и его изображение* // *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. – СПб.: Типо-Литография И. А. Ефрона, 1895. – Т. XVIa. – С. 657; илл.
3. *Византийский альбом графа А. С. Уварова*. Том I. Вып. 1. – М.: Тип. Э. Месснера и Ю. Романа, 1890. – 107 с.; илл.
4. Винклер П. П. *Главнейшие типы геральдических крестов* // *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Т. XVIa. – М.: Типо-Литография И. А. Ефрона, 1895. – С.654-659; илл.; **он же**. *Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в полное собрание законов с 1649 по 1900 год*. – СПб.: Издание книгопродавца Ив. Ив. Иванова, 1899. – 223 с; илл.
5. Горинь, Ганна. *Хрест у світогляді та реаліях життя українців* // *Українська хрестологія. Спеціальний випуск Народнознавчих Зошитів Інституту народознавства НАН України*. – Львів, 1997. – С.81-86; іл.

6. *Древности русские*. Собрание энколпионов, крестиков и образков Б. И. и В. Н. Ханенко. Вып. 2. – К.: Без изд. марки, 1900. – 25 с; Табл. XVII-XXXII.
7. Енчев-Видю, Иван. *Български народен кръст*. – София: Академично издателство “Марин Дринов”, 1994. – 182 с.; ил.
8. *История развития формы креста. Краткий курс православной ставрографии*. – М.: Альманах “Жизнь вечная”, 1997. – 40 с.; илл.
9. *Каталог Собрания Древностей Графа Алексея Сергеевича Уварова*. Отд. VIII-XI. – М.: Без изд. марки, 1908. – С. 146-197; Табл. I-XX.
10. Малина В. В. *Народне кам'яне хресторобство / Народне мистецтво Півдня України. Кінець XIX – початок XX ст.: На матеріалах Миколаївської, Одеської, Херсонської областей*. – Миколаїв: Артіль “Художній крам”. – 2006. – С. 375-377;
11. Спицын, Александр. *Заметки о каменных крестах, преимущественно новгородских* // Записки Отд. Русск. и Слав. Археол. Имп. Рус. Арх. Общ. – СПб., 1903. Т. 5. – С.203-234; 77 илл.
12. Станкевич М. Є. *До типології хреста* // Родовід. – 1994. – № 8. – С. 58-65; іл.; він же. *Передмова до “Українсько хрестології”*; *Структура художнього тексту хреста* // Українська хрестологія. Спеціальний випуск Народнознавчих Зошитів Інституту НАН України. – Львів, 1997. – С.5-6; 7-20; іл.;
13. Степанян Н. С., Чакмакчан А. А. *Декоративное искусство средневековой Армении*. – Л.:Искусство, 1971. – 273 с.; илл.
14. Шляпкин, Иван. *Древние русские кресты. Кресты новгородские до XV в. неподвижные и нецерковной службы* // Записки Имп. Рус. Арх. Общ. Т. 7. Вып. 2. – СПб., 1907. – С. 48-84; Табл. 1-Х.

Надійшла до редакції 03.10.2008